

Jan German*

Uniwersytet Jagielloński
Kraków

Uwagi o etymologii i znaczeniu stpol. *kryłos*

0. Celem niniejszego artykułu jest analiza poświadczeń wyrazu staropolskiego *kryłos*, precyzyjne ustalenie jego etymologii oraz określenie, w jakim dokładnie znaczeniu został on użyty w zachowanych poświadczeniach i czy – w związku z tym – znaczenie podawane w *Słowniku staropolskim* (SłStp) zostało ustalone prawidłowo.

1. Rzeczownik staropolski *kryłos* pojawia się dwukrotnie w przemyskiej księdze ławniczej spisanej po łacinie pod datą 1452 roku. Występujące w tekście glosy polskie w wydaniu nie są wyróżnione (*Przem* II nr 1085 i 1090), więc nie jest jasne, czy wyraz *kryłos* jest tam glosą, ale z tekstu można wywnioskować, że jest raczej wtrętem w ciągły tekst łaciński: *Iwan sutor... donauit decem marcas pecuniarum... ad sinagogam seu ad *trilosch* (zam. *kryłos*) oraz *Iwan... revocauit donacionem et testamentum pro Sinagoga et Criłosch al. nabozniczą*. W pierwszym zapisie wyraz zapisano w postaci zniekształconej, ale drugi zapis wyraźnie wskazuje, że w obu przypadkach chodziło o to samo słowo *kryłos*.

Zapisy z księgi ławniczej odnoszą się do testamentu szewca Iwana, który prawdopodobnie zachorował i postanowił zapisać określoną sumę pieniędzy *ad sinagogam et ad kryłos*, a następnie wyzdrowiał (*dicens se iam convaluisse sanus-que mente et corpore existens – mówiąc, że już wyzdrowiał i jest zdrowy na umyśle*

* Jan German, PhD Student, Doctoral School in the Humanities, Jagiellonian University, Kraków, Poland.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9462-3246>.

e-mail: jan.german@doctoral.uj.edu.pl.

i ciele) i zdecydował się odwołać ten zapis. Miejsce poświadczenia, kontekst i imię *Iwan* wskazują, że najwyraźniej nie chodzi tu o synagogę we współczesnym znaczeniu, a raczej o cerkiew. Wyraz *sinagoga* niekoniecznie musi się odnosić do żydowskiego domu modlitwy, jak wskazują poświadczenia łacińskie¹ i staropolskie (SłStp jako pierwsze znaczenie notuje: ‘ogół wiernych, zgromadzenie wiernych, cuncti fideles, coetus fidelium’, bez sprecyzowania religii).

2. SłStp przy haśle *kryłos* notuje znaczenie: ‘świątynia, cerkiew prawosławna, aedes sacra, templum ritus Graeci’. Jeżeli przyjmiemy, że wyraz ten rzeczywiście oznaczał cerkiew prawosławną, należałoby uznać, że w cytowanym poświadczeniu wyrazy *sinagoga* i *kryłos* są synonimami. W przypadku pierwszego poświadczenia *ad sinagogam seu ad *trilosch* należałoby uznać, że drugi wyraz jest tu polskim objaśnieniem pierwszego, co jest możliwe. Więcej problemów sprawia jednak drugie poświadczenie: *pro Sinagoga et Crilosch al. nabożnicą*. Mamy tu polskie objaśnienie, zapewne w formie glosy (jak wspomniano wyżej, w wydanym tekście glosy nie są wyróżnione), a wyrazy *sinagoga* i *kryłos* połączone są spójnikiem *et* ‘i’. W tej sytuacji byłoby zaskakujące, gdyby były one synonimami. Można by ewentualnie przyjąć, że *sinagoga* oznacza tu Cerkiew jako ogół wiernych, a *kryłos* konkretną cerkiew, ale takie sformułowanie wydaje się dość nieoczekiwane. W polskiej glosie użyto rzeczownika *bóżnica* ‘świątynia, templum’ (SłStp). Zapewne użycie tego słowa skłoniło autora/autorkę hasła w SłStp do przyjęcia znaczenia wyrazu *kryłos* ‘świątynia, cerkiew prawosławna’. Pojawia się jednak druga niejasność: z jakiego powodu polską glosą objaśniono polski wyraz, chociaż z reguły glosowane są słowa łacińskie?

Maria Karpluk (2001: 67) zapewne zauważyła te problemy i zaproponowała inne znaczenie leksemu *kryłos*: ‘kler, duchowni posługujący w cerkwi’. Rozwiązuje to problem zestawienia ze sobą rzeczowników *sinagoga* i *kryłos*, ponieważ sformułowanie „na cerkiew i duchownych” nie powinno budzić wątpliwości. Czemu jednak wyraz oznaczający kler otrzymał głosę w znaczeniu ‘świątynia’? Być może należy uznać, że glosa ta nie odnosi się bezpośrednio do słowa *kryłos*, a do poprzedniego wyrazu, czyli *sinagoga*, lub do całego sformułowania *pro Sinagoga et Crilosch*. U podstaw rozumowania Karpluk mogła stać etymologia wyrazu *kryłos*, ponieważ wyprowadza się go ostatecznie od gr. κληρος ‘kler’, z którego niebezpośrednio pochodzi również polski *kler*.

3. Przy mojej próbie rekonstrukcji znaczenia omawianego wyrazu również odniosę się do jego etymologii. Miejsce użycia (wschodnia część ziem polskich) oraz kontekst poświadczeń wskazują, że źródła należy szukać w językach wschodniosłowiańskich.

¹ Zob. np. akt Władysława Jagiełły, w którym uposaża probostwo wyznania ruskiego w Stradczu; cerkiew jest tam również określona jako *sinagoga*: „hys nostris literis inscribimus ad eam sinagogam ipsas areas superius descriptas” (cytat dostępny w *Elektronicznym Korpusie Polskiej Łaciny Średniowiecznej*, online: <https://scriptores.pl/efontes>).

Jako bezpośredni etymon dla leksemu polskiego można wskazać staroukraińskie *критоць*; SłStUkr podaje znacznie ‘miejsce dla śpiewających w cerkwi’, cytując jeden zapis z 1499 roku². Karpluk (1989: 137) uważa jednak takie znaczenie rzeczownika ukraińskiego za wątpliwe. W moim przekonaniu interpretacja zapisu jest bliska prawidłowej, przy czym bardziej precyzyjne byłoby sformułowanie ‘śpiew cerkiewny’ i takie właśnie znaczenie należy przyjąć również dla wyrazu polskiego.

Co ciekawe, pełny zapis w SłStUkr dotyczy, podobnie jak polski, zapisu testamentowego i brzmi: *записалъ есми на вѣчностъ на соборную Церковь на Пречистую Богоматерь у Вилни на критоць попомъ и діакономъ... двѣ копѣ грошей*. Podobieństwo do zapisu polskiego widoczne jest również w tym, że najpierw wymieniono cerkiew, a następnie wyraz *критоць*. SłStUkr notuje jeszcze rzeczownik *критошанинь* ‘zaszczytny tytuł duchownego’.

Wyraz ukraiński wywodzi się ze staroruskiego. SRJ XI–XVII notuje *крылось* (*критоць*), podając znaczenie ‘kler’ (od XIV w.) oraz, co ważne, ‘miejsce dla śpiewających w cerkwi’ (od XVI w.). Co ciekawe, słownik ten notuje także XVI-wieczne wyrażenie *дату* (*давати*) *за крылось* ‘płacić za śpiew w chórze cerkiewnym’ oraz rzeczownik *крылосяе* ‘zapłata dla śpiewających w cerkwi’. Wskazuje to, że płacenie za śpiew w cerkwi było zjawiskiem popularnym i istotnym dla jej funkcjonowania oraz że samo wyrażenie *дату* (*давати*) *за крылось* często pojawia się w tekstach. W tej sytuacji proponuję w zdaniu: *Iwan... revocauit donacionem et testamentum pro Sinagoga et Crilosch al. nabożniczą* przyjąć znaczenie wyrazu *крыłos* ‘śpiew w cerkwi’. Glosa *al. nabożniczą* nie może się wówczas odnosić bezpośrednio do tego wyrazu, należy zatem przyjąć, jak proponowano wyżej, że objaśnia ona wyraz *sinagoga*. Całe zdanie oznacza zatem, że szewc Iwan przeznaczył pieniądze na cerkiew i na śpiew chóralny. Poświadczenie polskiego *крыłos* w tym znaczeniu jest nieco wcześniejsze niż te zanotowane w SłStUkr i SRJ XI–XVII, ale SRJ XI–XVII odnotowuje w znaczeniu ‘miejsce dla śpiewających w chórze cerkiewnym’ rzeczownik *критоць* – pierwotną postać wyrazu *крылось* – użyty już w 1418 roku.

Postać wyrazu ruskiego *крылось* i staroukraińskiego *критоць* ukształtowała się w wyniku przestawki spółgłosek w wyrazie ruskim *критоць*, poświadczonym od XI wieku w znaczeniu ‘kler’ i od 1418 roku w znaczeniu ‘miejsce dla śpiewających w chórze cerkiewnym’. Powstanie nowego znaczenia nastąpiło zapewne na gruncie ruskim w wyniku zawężenia. W cerkwi śpiewający duchowni odgrywają istotną rolę i ogólny wyraz *критоць* zaczęto odnosić do tej konkretnej grupy. Do przestawki spółgłosek doszło być może w wyniku skojarzenia z podobnie brzmiącym wyrazem *крыло* ‘skrzydło’. Źródłem ruskiego *критоць* jest rzeczownik scs. *критоць* ‘kler’ (SJS), który trafił tam z gr. *κλήρος* ‘kler’.

² Jest to zatem poświadczenie nieco późniejsze od polskiego, co jednak nie dziwi ze względu na lepszy stan zachowania źródeł staropolskich w stosunku do staroukraińskich.

4. W artykule omówiono poświadczenia staropolskiego wyrazu *kryłos*, przedstawiono ich dotychczasowe interpretacje i na podstawie etymologii wyrazu ustalono jego prawdopodobne znaczenie. Droga przenikania tego słowa do staropolszczyzny przedstawia się następująco: gr. κληρος ‘kler’ > scs. клирось ‘kler’ > strus. клирось ‘kler’ oraz ‘miejsce dla śpiewających w cerkwi’ > крылось/крилось ‘ts.’ oraz ‘śpiew cerkiewny’ w wyrażeniu *damu* (давату) за крылось > stukr. крылось ‘śpiew cerkiewny’ > stpol. *kryłos* ‘ts.’. Znaczenie zanotowane w *Słowniku staropolskim* należy zatem skorygować.

Rzeczownik *kryłos* należy do niezbyt licznej, ale zauważalnej grupy wyrazów staropolskich pochodzenia wschodniosłowiańskiego. Zagadnieniem tym zajmowali się S. Urbańczyk (1963), W. Witkowski (2013) i A. Fałowski (2016). S. Urbańczyk wskazywał na niewielką liczbę pożyczek w stosunku do np. bohemizmów oraz na słabość ich zadomowienia i rozpowszechnienia w polszczyźnie (Urbańczyk 1963: 440–443), a kontynuatorzy jego badań jeszcze bardziej ograniczyli podany przez niego spis staropolskich zapożyczeń wschodniosłowiańskich. Znaczna część z nich to słowa ostatecznie pochodzące z greki, odnoszące się do prawosławnej terminologii religijnej. Tak jest również w przypadku omawianego wyrazu.

Literatura [References]

- Elektroniczny Korpus Polskiej Łaciny Średniowiecznej*, online: <https://scriptores.pl/efontes> (dostęp: 13.08.21).
- ESJS = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1989–, ed. E. Havlová et al., Praha; Brno.
- Fałowski A., 2016, *W sprawie najdawniejszych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w języku polskim*, „LingVaria” XI, 2 (22), s. 137–156. DOI: <https://doi.org/10.12797/LV.11.2016.22.10>.
- Karpluk M., 1989, *Słownictwo cerkiewne w polszczyźnie XVI w. Wybór przykładów*, [w:] *Chrześcijański wschód a kultura polska*, red. R. Łużny, Lublin.
- Karpluk M., 2001, *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, Kraków.
- Księga ławnicza 1445–1452*, 1936, t. 2, wydali i komentarzami zaopatrzyli J. Smółka i Z. Tymińska, Przemyśl. (Pomniki dziejowe Przemyśla).
- SJS = Kurz J., (ed.), 1966–, *Slovník jazyka staroslověnského*, Praha.
- SłStp = Urbańczyk S., (red.), 1953–2002, *Słownik staropolski*, Kraków.
- SłStUkr = *Slovník staroukrajyns'koyi movy XIV–XV st.*, 1977–1978, ed. L.L. Humets'ka, Vols. 1–2, Кууiv. [= *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, 1977–1978, ред. Л.Л. Гумецька, т. 1–2, Київ].
- SRJ XI–XVII = *Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv.*, 1975–, ed. S.G. Barkhudarov, Moskva. [= *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, 1975–, ред. С.Г. Бархударов, Москва].

Urbańczyk S., 1963, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [w:] Milewski T., Safarewicz J., Sławski F., (red.), *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawiński*, Warszawa, s. 437–444.

Witkowski W., 2013, *Jeszcze raz o najdawniejszych zapożyczeniach ruskich (wschodnio-słowiańskich) w języku polskim*, „Rocznik Sławistyczny”, t. 62, s. 159–167.

Summary

Remarks on the etymology and meaning of Old Polish *kryłos*

The paper focuses on the Old Polish word *kryłos*, which was attested twice in court records from Przemyśl in the 15th century. Some existing hypotheses about the word origin and meaning are mentioned, although it has not been discussed before in a satisfactory way. A detailed study of the word's etymology (concerning Old Ukrainian, Old Russian and Greek) and a precise analysis of the attestations enables us to determine its meaning, different from the meaning proposed in the Dictionary of Old Polish (*Słownik staropolski*).

Keywords: etymology, language contact, loanwords, Old Polish, Old Russian, Old Ukrainian, Greek.